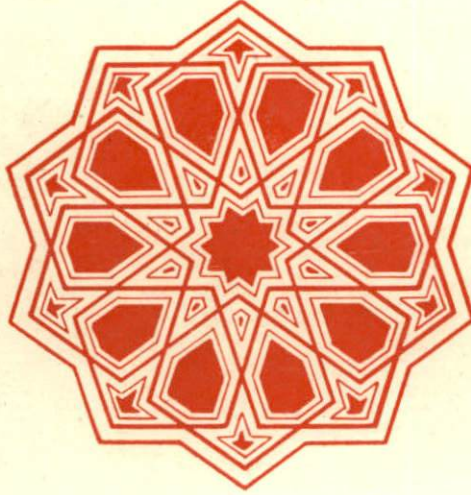

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ TARAFINDAN
YILDA BİR ÇIKARILIR

1961

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ—ANKARA

1 9 6 2

Şihri Polon Bağıcı

Yıl : 1961

Cilt : IX

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ TARAFINDAN
YILDA BİR ÇIKARILIR

1961

TÜRK TARİH KURUMU BASİMEVİ—ANKARA

1 9 6 2

İ Ç İ N D E K İ L E R

	<u>Sayfa</u> <u>No.</u>
Dr. Hüseyin ATAY - Dr. Yaşar KUTLUAY	: <i>Kur'an'ın Birinci Cüz'ünün Çevirisi</i> 1
Osman KESKİOĞLU	: <i>İslâm'da Tasvir ve Minyatürler</i> 11
Prof. Dr. Kâmiran BİRAND	: <i>İnsanlığın Sırrı</i> 25
Dr. İsmail CERRAHOĞLU	: <i>Tefsir ve Hadis Kitabetine Karşı Peygamber ve Sahabe'nin Durumu</i> 39
Dr. Talât KOÇYİĞİT	: <i>İslâm Hadisinde İsnad ve Hadis Ravilerinin Cerhi</i> 47
Ord. Prof. Hilmi Ziya ÜLKEN	: <i>Gazalî'nin Bazı Eserlerinin Türkçeye Tercümeleri</i> 59
Ord. Prof. Hilmi Ziya ÜLKEN	: <i>Les Traductions En Turc de Certains Livres d'Al-Gazali</i> 70
Dr. Bahriye ÜÇOK	: <i>Kırman'da Müslüman Kutluk Devleti'nde İki Kadın Hükümdar</i> 81
Doçent Dr. Cavit SUNAR	: <i>Evrincilik ve Bergson</i> 99
Doç. Dr. Hüseyin YURDAYDIN	: <i>Türkiye'nin Dinî Tarihine Umum Bir Bakış</i> .. 109
Dr. İbrahim Ağâh ÇUBUKÇU	: <i>Gazzalî ve Siyaset</i> 121
Neda ARMANER	: <i>Hadislere Göre Kadının Sosyal Durumuna Umumî Bir Bakış</i> 131
Prof. Dr. Neşet ÇAĞATAY	: <i>The Outline of Islamism And Turkish Reformations</i> 141
Prof. Dr. Neşet ÇAĞATAY	: <i>Les Grandes Lignes De L'Islamisme et Des Réformes Turques</i> 147
Dr. Hikmet TANYU	: <i>Ankara'da Adakla İlgili Sözler ve Adaklar</i> .. 153
İsmail ÜNAL	: <i>Çin Porselenlerine Ait Kaynaklar</i> 189
Prof. Etienne GILSON	: <i>Şark Filozofları, Çeviren: Dr. İbrahim Ağâh Çubukçu</i> 197
Dr. Ali Abdu'l-Wahid WAFİ	: <i>İslâmiyete Göre Kölelik, Çeviren: Kemal Işık</i> 207
Prof. Hamidullah Muhammed	: <i>El-İlâf veya İslâmdan Önce Mekke'nin İktisadi-Diplomatik Münasebetleri, Çeviren: İsmail Cerrahoğlu</i> 213
 <i>Kitap Tahlilleri</i>	
Ord. Prof. Hilmi Ziya ÜLKEN	: <i>La Société Industrielle et la Guerre, Plon 1959-Raymond Aron</i> 223
Ord. Prof. Hilmi Ziya ÜLKEN	: <i>Lucien Goldmann, Recherches Dialectiques, NRF, 1959, édit. Gallimard</i> 224
Ord. Prof. Hilmi Ziya ÜLKEN	: <i>Robert King Merton, Eléments de Méthode Sociologique, Trad. de l'Américain par H. Mendros, édit, plon 1953</i> 225
Ord. Prof. Hilmi Ziya ÜLKEN	: <i>Ord. Profesör Mükrimin Halil Yinanç</i> 227

GAZALİ'NİN BAZI ESERLERİNİN TÜRKÇE TERCÜMELERİ

HİLMİ ZİYA ÜLKEN

Hayatı ve eseri Selçukîlerin siyasî hayatına büyük bir nisbette karışmış olan XI. yüzyılın büyük düşünürü İmam Gazalî, Batı Türkleri tarihinin başlarından beri emsalsiz bir üstad gibi görülmüştür. Selçukî sultanları ile muhabereci, Melikşah'ın oğlu Sultan Mehmet adına yazmış olduğu "Hükümdarlara Nasihat"ı, sonradan Ahlâk veya Siyasetnâme adı ile yazılmış birçok eser tarafından takib edilmiştir ki bu eserlerin biricik örneği İmam Gazalî'nin Ahlâkî idi.

Fakat bilhassa XV. yüzyıldan beri büyük düşünürün eserlerinden mühim bir kısmı türkçeye çevrilmiş veya şerh edilmiştir.

En tanınmış kitabı filozofun fikrî gelişmesi ve manevî hal tercümesinden ibaret olan "Sapıklıktan korunma" (El Munkiz min ad-Dhalâl)dir ki, orada kalbin bedihiliği vasıtasile insanı inancın kesinliğine götüren kendine mahsus metodik şüpheyi izah etmektedir ve onu Augustin, Pascal, Descartes gibi büyük düşünürler derecesine çıkarmaktadır. Gazalî'nin bu kitabı ilk önce XVI. yüzyılda türkçeye çevrilmiştir. Daha doğrusu eldeki metne göre böyle olduğunu tahmin ediyoruz. Çünkü bu kopya üzerinde tarih olmadığı gibi, tercüme tarihi de yazılı değildir. Müstensih Şaban ayında (1678 Ağustos) bitirmiş olduğunu yazıyor. Nüshaya sahip olanın adı Mustafa al-Maksudî'dir. Stili vazıhtır ve çok iyi anlaşılıyor (Mustafa Maksudî dede be medrese-i Ayasofya, 1138). Mütercim baş tarafta şöyle anlatıyor: "Fikr ettim ki asıl matlûbum hemen her nesnenin hakikatini bilmektir. Pes, bilmek ne idugin bilmek ve hakikatini anlamak gerek. Anladım ki asıl bilmek oldur ki, bildiğin sana bir tarik ile açıla ki şek ve şüpheyi mahal kalmıya. Galet ve vehim ihtimali olmiya v.s." (İstanbul Üniversitesi Kütüp. Halis ef. No. 3662). Aynı kütüphanedeki başka bir nüsha Samih ünvanile tanılan Derviş İbrahim el-Giridî tarafından hicrî 1185 de (1771) istinsah edilmiştir (Üniv. Kütüp. No. 2229). İsmail Saib'in kitapları arasında Al-Munkiz tercümesinin başka bir nüshasını buluyoruz (Dil-Tarih ve Coğrafya Ktp. No. 11/3254). Bu metinler eserin XVIII. asır (hicrî 11 nci) ortalarında Türkiye'de hayli yayılmış olduğunu göstermektedir.

Bu eser ikinci, belki de üçüncü defa olarak ancak geçen yüzyıl sonlarında Hoca Zihni Efendi ve refiki Said Efendi tarafından tercüme ve neşredilmiştir. Hoca Zihni İstanbul'da doğmuş olup M. Reşad adında bir kaymakamın oğlu idi. Galatasaray ve Mülkiye mekteplerinde arap edebiyatı, fıkıh ve kelâm okuttu; halvetiye tarikatine girdi ve hicrî 1329 (1911) de öldü. Tercümenin önsözünde mütercimler daha önceki tercümelere hiç bahsetmiyorlar. Bununla beraber burada işaret etmeliyiz ki, eski tercüme bundan çok daha selis ve açıktır.

Al-Munkiz'in son tercümesi yakın zamanda Hilmi Güngör tarafından yapılmıştır. Bu zat da kendinden önceki tercüme zikretmiyor ve bilmez görünüyor (H. Güngör, El-Munkiz min-ad-dalal 1948, Maarif Vekâleti Klâsikleri). Yalnız Mustafa Rahmi Balaban'ın "Hakikat Yolları, I." adlı kitabının içinde neşretmiş olduğu bir tercümeden bahsediyor (R. Balaban, Gayret Kitabevi 1947, s. 16). Güngör'e göre bu tercüme arapça metne sadık değildir ve ikinci elden bir Batı dilinden çevrilmiş gibi görünmektedir. Rahmi Balaban bu kitapta Gazalî'nin Kimayayı Saadet tercümesi

ile Bedrettin Simavî'nin Varidat tercümesini de almaktadır. Balaban 1888 de Bergama yanında soy adını aldığı bir kasabada doğmuş, Cenevre'de J. J. Rousseau Enstitüsünde tahsil etmiş, Maarif Vekâleti Telif ve Tercüme heyeti başkanlığı yapmış, birçok tercüme vücutte getirmiş, 1952 de vefat etmiştir.

Gazalî'nin Türkiye'de en çok tanılan eserlerinden biri de Kimya al-Saade'sidir. Bu kitap birçok defalar tercüme ve neşredilmiştir. Fakat bunlardan çoğu bu büyük kitabın yalnız bir faslını ihtiva eden küçük risalelerdir. Kimya'dan çıkarılmış nefis bilgisine dair bir yazma (Üniv. Küt. Sahip Molla. No. 1459) mütercim adını zikretmiyor, fakat birkaç defa istinsah edilmiştir (Üniv. No. 6302). Kimya'nın birinci ve ikinci kısımlarının tercümesi -ki İhya'nın bir özeti- hicrî 998 senesinde (1589) Mehmet Mustafa b. el-Vanî tarafından yapılmıştır. Mütercim Van Kulu adlı lûgat kitabı ile tanılmıştır. Müstensih Anadolu sipahi cemaatinden Cafer b. Abdullah'tır. Mütercim önsözünde, tercüme Süleyman Kânunî zamanında yaptığını söylüyor ve esere şerh mahiyetinde bazı notlar ilâve ediyor. Ayrıca tercüme Tedbir el-İksir adını verdi. Tercüme yalnız Kimya'nın Unvan adı altında dört faslını ihtiva etmektedir: bunlar da 1) İnsan, 2) Allah, 3) Âlem, 4) Ahiret'tir. Mütercim Medine'de doğmuş ve 1000 hicrî senesinde ölmüştür (1591). Fıkha dair birçok eserler telif etmiştir. (İsmail Paşa, el-Bagdadi, Hediyyet-el Arifin, c. II, s. 260, 1955). Bu kitabın tasavvufa ait faslı sonradan İstanbul'da tabedilmiştir (Bursalı Tahir, Osmanlı Müellifleri, c. II, s. 48).

Kimya'nın başka bir tercümesi 1065 de (1654) Halil b. İbrahim tarafından yapılmış olup Unvan-ı Müslümanî adını taşımaktadır. Fakat Halil ihtimal kitabın müstensihidir. Üçüncü bir tercüme Kastamonu'da İsfendiyar oğullarından Sultan İsmail Kızılâhmetli namına yapılmıştır. Öyle görünüyor ki adını bilmediğimiz mütercim bu hükümdar adına çalışmıştır. İstanbul Üniversitesi kütüphanesinde bulunan yazma nüsha Şam Defterî kâtibi Mevlâ Ali tarafından 969 da (1561) istinsah edilmiştir. Sultan İsmail hicrî 847-864 (1443-1459) seneleri arasında hükümet sürüyordu, II. Murad'ın kızı ile evlenmişti ve sonra da Fatih Sultan Mehmet tarafından tahtından indirilmişti. (İsmail Paşa, Hediyyet-el Arifin, c. I, s. 216; Tarih-i Osmanî Mecmuaları, No. 6, s. 391; İslâm Ansiklopedisi, kısım I, s. 1074; Şemsettin Sami, Kamus-ül-Alam, c. II, s. 913). Kur'anın türkçeye ilk tercümesi Cevahir-ül-Asdaf adı altında aynı devlet zamanında yapılmış ve sultan İsmail'in büyük babası Beyazıt Bey'e ithaf edilmişti (Üniv. Küt. İstanbul, No. 6320). Sultanın adı tercümede bütün şeceresiyle zikredilmekte ve şöyle denilmektedir: "İmam Gazalî'nin Kimyayı Saadetini farisi dilinden türkî diline tercüme ettim. Çünkü bu işaret vacib-ül-imtisal idi. Ol emre ittiba edip kitabı mezkûru tercüme ettim. Bu vechile mücmelâtını tafsil ve mübhematını tavih ettim". Birinci fasla şöyle başlıyor: "Bilgil ki ademî abes yapılmadı. Belki anın işi azim ve hatarı cesimdir v.s.". Bu tarzda başlayan kitap Unvan-ı Müslümanî diye tanılan dört ünvan bahsini ele alıyor. Bu bakımdan öteki tercüme-lerden farksızdır, yalnız onlardan dilce daha mükemmeldir ve bazı şerhlerle genişletilmiştir.

Mütercimi bilinmeyen başka bir Kimya yazması yine İstanbul Üniversitesi kütüphanesinde 2288 No.da bulunmaktadır. Ötekiler gibi Unvan-ı Müslümanî adını taşıyor ve hicrî 1196 da (1781) Ahmet-el-Arifî tarafından istinsah edilmiştir. Süleymaniye kütüphanesinde başka bir Kimya nüshası bulunuyor ki (No. 270) zikre değer bir özelliği yoktur. Bayezit kütüphanesindeki diğer bir Kimya tercümesi de (No. 3830) aynı vasıfları gösteriyor.

İstanbul Üniversitesi Kütüphanesindeki bir Kimya nüshası Husamettin b. Ali tarafından tercüme edilmiştir (No. 5073). Öyle görünüyor ki Gazalî'nin bu kitabı XVI-XVIII milâdi asırları arasında Türkiye fikir hayatını çok ilgilendirmiştir ve birçok tam, yarım hülâsa veya iktibas şeklinde tercüme yapılmıştır. Yukarıda zikredilen bu yazmalardan çoğu Unvan-ı-Müslümanî fashının daima nefis bilgisile başlayan iktibaslarıdır. Bununla beraber, yalnız iki yazma ötekilerden daha hacimlidir ve metnin iki esaslı kısmını ihtiva etmektedir: birincisi 832 sahife olup 6302 No.da, ikincisi 546 sahife olup No. 1320 de kayıtlıdır.

Başka bir Kimya iktibası da şair Nergisî tarafından İksir-i-Saadet adı altında tercüme edilmiştir (Üniv. Küt. No. 3308). Şair, tercümeyi namına yapmış olduğu Adil Hüseyin Efendiye manzum medhiye ile başlıyor ve kitabın yalnız ibadet kaide-lerine ait fash ihtiva ettiğini söylüyor, ayrıca Gazalî'nin Şafî mezhebinde olması dolayısıyla çoğu Hanefî olan Türk okuyucularına kolaylık olmak üzere gereken açıklamaları vermeye mecbur olduğunu da ilâve ediyor. Her ne kadar tercüme tarihi yoksa da, müstensih Mehmet Zühdi b. Emin el-fetva (fetva emini) yalnız hicrî 1250 (1834) olarak istinsah tarihini veriyor. Nergisî XVII. asrın tanınmış bir şairi, aynı zamanda Osmanlı edebî nesrinin üstadlarından biridir. Babası Nergisî Ahmet Bosna'da kadı olduğu sırada orada doğdu. İstanbul'da tahsil etti ve müderris oldu. Dördüncü Murad'ın vakanüvisi tayin edildi, onunla birlikte Revan seferine giderken Gebze'de vefat etti (İbrahim Alâettin, Türk Meşhurları, Yedi Gün, s. 282; Bursalı Tahir, Osmanlı Müellifleri, c. II).

Kimya'nın tam tercümesi bilgimize göre, Kastamonu Kütüphanesinde bulunmaktadır ve ihtimal ki Kızıl Ahmetli hükümdarı adına yapılan tercümenin tamamı budur. Maalesef bu metni tetkik etmeye imkân bulamadık. Kitap dört ciltten mürekkeptir ve bu vilâyet kütüphanesinde şu numaralarda bulunmaktadır: Cilt I, No. 2852; cilt II, No. 3266; cilt III, No. 2837, cilt IV, No. 3567).

Kimya'nın son tercümesi bu son yıllarda Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi Fars Edebiyatı doçenti Bn. Meliha Ambarcıoğlu tarafından yapılmış olup henüz neşredilmemiştir.

Gazalî'nin türkçede oldukça yayılmış kitaplarından biri de Eyyüha'l-Veled! (Ey Çocuk!) adındaki ahlâkî nasihatları ihtiva eden risalesidir. Bu risale fransızcaya ilk defa olarak pek yakında tercüme edilmiş bulunuyor (Toufic Sabbagh, édit. Maissonneuve Paris 1951: "O Jeune Homme!"). Bildiğimize göre türkçeye ilk tercüme Mehmet İdebali Hoca tarafından yapılmıştır. Mütercim kendisinin Kapan Kurt efendi diye tanılan Şeyh Nurettin zade'nin dervişi olduğunu söylüyor. Kitabın sonunda mütercim 939 hicrî (1575) olarak tercüme tarihini veriyor. Önsözünde de arapça olarak bu işe niçin giriştiğini izah ediyor (İst. Üniv. Küt. No. 7189).

Eyyüha'l-Veled'in başka bir tercümesi Ali b. Şir el-Sinevî tarafından yapılmış veya üstün bir ihtimalle istinsah edilmiştir. Tercüme ve istinsah tarihleri yoktur. (İst. Üniv. Küt. 7186). Tercüme arapça metinden daha tafsilâtlıdır ve hemen her tarafta bir şerh manzarası alıyor. Hicrî 1254 (1848) da istinsah edilmiş olan bir yazma nüsha da daha vardır ki müstensihin (Ali el-Şükri) adından başka bir izahata rastlamıyoruz. Fakat stili kitabın daha eski bir tarihe ait olduğu zannını vermektedir (Üniv. No. 3894).

Lûtfi b. Abd-ül-Hayy tarafından yapılan tercümede de ne asıl ne istinsah tarihi vardır. Ancak bu zat kendi tercümesi hakkında şu yolda izahat veriyor: "Bilgil kim bu hakîr-i bîmıkdar ve nahifi günehkâr Lûtfi b. Abd-ül-Hayy şol Âli dergâhın kem-

terin duagularından idi ki, Sultan-ı âlem Mehmet b. Selim Han bu zaifi diledi ki halkın akıllarına tenbih ede". Mütercim tercümedeki kaskını da şöyle anlatıyor: "Bu hakir dahi diledi ki gece karanlığında dermansız kalmışlara bir od yaka ki ol islâmî ve imamı tafsilâtı ile yazıp anlara bildire". Mütercim burada "İman babından bir nice mesail cem'edip Tenbih el-Akilîn ve Te'kid el-Gafilîn diye ad verildi" diyor. Bu suretle tercümesine "Eyyüha'l-Veled"den başka bir isim verdiği görülüyor. "Bu aslı kitab türki lisan ile tahrir ve terkib olunduğu işidilmiş ve görülmüş değildir. Ve fakir bu kitabı nice muteber kitablardan cem edince hayli çok zahmet çekilmiştir" diyor ki, burada onun Eyyüha'l-Veled mevzuunun dışına çıktığı görülüyor. Mütercim Lûtfi b. Abd-ül-Hayy'in hal tercümesini bulamadık.

Eyyüha'l-Veled'in başka bir tercümesi Ali efendi tarafından yapılmıştır. Bu metin bize eldeki tercümelemin en vazih ve temizi gibi görünüyor. Kitabın sonunda Ali efendi tercümenin bittiği tarihi, o sırada işgâl ettiği vazife ile birlikte şu şekilde ifade ediyor: "İmam Gazalî hazretlerinin Eyyüha-l-Veled nam kitabı yanımızda bulunan nüshasının terkibi hasebince bin altmış beş senesi Rebiulevvelinin on dördüncü mübarek gününde bu tercümenin hitamı müyesser oldu. Mütercim Ali Efendi Hoca-i Saray-ı Galata behane-i Kethüda, bu tercümeğe nazır olan din kardaşlarından rica eder ki v.s.". Bununla beraber bu Ali Efendinin hal tercümesini bulamadık.

Nihayet, Eyyüha-l-Veled tercümeleminin en ince ve sanatkâranesi, biraz karışık ve tasannulu bir stille yapılmış olmakla beraber, şair Mustafa Âli Efendi'ye ait olanıdır. Tarihsiz olan metin Tuhfet-üs-Sulahâ adını taşıyor (İst. Üniv. Kütüp. No. 2187). Mustafa Âli Gelibolu'da hicrî IX. yüzyılın ortalarına doğru doğmuş, medrese tahsilinden sonra önce müderrislik mesleğine girmiş iken sonraları Şam, Bağdat ve Amasya defterdarlığında bulunmuş ve 1008 de (1599) meşhur şair Bâkî ile aynı senede vefat etmiştir. Edebiyat ve şiire ait pek çok eseri vardır ki bunlar arasında Gazalî tercümesi bir istisna teşkil eder (Şemsettin Sami, Kamus-ül-a'lam, c. 5; Bursalı Tahir, c. III, s. 85-86).

Gazalî'nin Hükümdarlara Nasihat (Nasihat-al-Mülûk) adlı eseri önce aslında Selçuk İmparatoru Melikşah'ın oğlu Mehmet'e ithaf edilmişti. Sonradan Osmanlı imparatorları da bu nasihatlerden istifade etmek istediler ve eser birçok defalar türkçeye tercüme edildi. Bunlardan ilki ve en değerlisi Ahlâk-ı Alâî sahibi Kınalızâde Ali Efendi'ye ait olanıdır (İst. Üniv. Kütüp. No. 6949). Mütercim maksadını şu şekilde ifade ediyor: "Bu muhtasarın muharriri ve bu kelâmı mukarrerin mukarriri fakir ve hakir Alâî b. Muhyî (Muhibbî) her zaman hatırına hutur ederdi ki bir muhtasar telif ve tasnif edem. Nagâh bir arabî risaleye muttali oldum, fuzala-i ruzigârdan bir fazıl farisi dilinden arabî diline tercüme eylemiştir ve Nasihat-ül-mülûk ile müsemma kılmıştır. Risalenin farisi İmam Gazalî'nin tasnifidir ve Sultan Mehmet b. Melikşah için telif etmiştir. Ben fakir-i kesir-üt-taksir murad edindim ki bu risaleyi arabî ve farisiden türki diline tercüme edem ve kütübü mutebereden bazı cevahir-i lâtife ile mükellel edem".

Kitap Uluborlu'da Mustafa b. Vildan tarafından 1062 hicrî (1651) senesinde istinsah edilmiştir. Fatihasında müstensihin adı ve yazılış tarihi şu şekilde görülüyor: "Kad temme-l kitab min kasabati Uluboslu fi seneti isna ve sittin ba'd-el-elf". Nasihat-ül-mülûk Gazalî'nin Selçuk hükümdarları üzerindeki manevî nüfuzunu gösterdiği gibi, umumiyetle filozofların hükümdarlar üzerindeki telkin edici rolüne de işaret etmekte olduğu için eserin Türk düşünürü Kınalızâde tarafından yapılan tercümesi bilhassa dikkate değer.

Kınalızade Alâeddin Ali Çelebi, Osmanlı imparatorluğunun en tanınmış fikir adamlarından biri olup Isparta'da doğmuştur. Babası Kınalı Abdülkadir Hamidî Fatih Sultan Mehmed'in hocası idi. Fakat sonradan Mahmut Paşa'nın iftirası yüzünden nekbete uğramıştı. Kınalızade İstanbul medreselerinde müderrislikle meslek hayatına başlayarak daha sonra Anadolu kadiaskeri olmuş ve Edirne'de hicrî 979 da (1571) ölmüştür. Esaslı eseri olan Ahlâk-ı Alâî den başka birçok eserler telif etmiştir ki bunlar arasında Gazalî tercümesi de yer almaktadır. Kınalızade Ahlâk'ında Aristonun nazariyesinden hareket eden Nasîr-ı Tusî'nin Ahlâk-ı Nâsîrî'sini takib etmekle beraber büyük bir nisbette Gazalî'nin fikirlerinden de mühem olmakta idi. Bu tercüme onun Gazalî'ye verdiği önemi daha iyi göstermektedir (Bursalı Tahir, Osmanlı Müellifleri, Âlimler ve meşayih hakkındaki fasıl, s. 400).

Nasihât-ül-Hükema'nın başka bir tercümesi Müstakimzade'ye aittir (İst. Üniv. Kütüp. No. 2970, Rizapaşa kitapları). Bu kitapta mütercim kararlarından şu şekilde bahsediyor. "İmam Gazalî'nin farisiden arapçaya tercüme eylediği Nasayih-ül-mülük nam kitabını Sultan Murad Hanın emrile tercüme eyledim". Son cümlede de şu ibare var: "Temme-l-keîâm fi haze-l-makam liseneti sitte ve hamsin ve mie ve elf, 1156" (1743). Müstakimzade Süleyman Sadeddin Efendi eski tarzda son Osmanlı şairlerindedir. İstanbul'da doğmuş, Nakşibendî tarikatine girmiş ve orada halifelik derecesine kadar yükselmiş, hicrî 1202 de (1787) ölmüştür. İmam Rabbanî'nin şaheseri olan "Mektubat"ı tercüme etmiş, Türk hattatlarının hayatına dair "Tuhfet-ül-hattatîn"i yazmış ve tarikatlara dair birçok risaleler vücade getirmiştir. Biyografi (Teracüm i ahval) eserlerinde büyük bir kabiliyet idi. Nasayih-ül-hükema da dinî edebiyattaki parlak istidadına mükemmel bir misal teşkil eder. Aynı kitabın, bilhassa Kınalızade gibi otorite sayılan bir zattan sonra onun tarafından tekrar tercüme edilmesi de Müstakimzade'nin bu sahadaki istidadını gösteren bir delildir.

Nasihât-ül-Hükema türkçe tercümelerinden bir başka yazma nüsha da Vücadî adlı şaire ait olanıdır (İstanbul Üniv. Kütüp. No. 3235, Halis Efendi kitapları). Müstensih tarafından yazılmış tercümenin önsözünde şu satırları okuyoruz: "Bu kitabın ilk mütercimi İmam Gazalî'dir, çünkü onu farsçadan arapçaya tercüme etmiştir. Daha sonra Vücadî ismindeki bir zat farsçadan türkçeye tercüme ederek Revayih-üs-Süluk ve Nasayih-ül-Müluk adını verdi". Tercümenin tarihi 1065 hicrî (1654)dir, istinsahın tarihi de 1075 hicrî (1664)dir. Birinci sahifede mütercim "İmam Gazalî'nin farisiden arabîye tercüme eylediği Nasayih-ül-mülük nam kitabı enva-i hikemiyatı havi mükemmel bir kitap olup esbabı lûgatı türkiye menafiinden mahrum olmamaları için bu abd nabud Vücadî'yi vücade ikdam eyledim" diyor.

Vücadî Mehmet Efendi b. Abdülaziz Ebussuud Efendinin (Şeyhul-İslâm) talebelerinden Larende'de doğmuş ve aynı şehirde hicrî 1021 de (1612) kadılık vazifesini gördüğü sırada vefat etmiştir. Sıbt-ül-Cevzî'nin Mir'at-üz-zaman (Zamanın aynası)nı tercüme etmiş, Özdemiroğlu Osman Paşa ve Lala Mustafa Paşa'nın harplerine dair hamasî şüirler yazmıştır.

Nasayih-ül-hükema adını taşıyan ve müellifi bilinmiyen birçok eserler sonradan bazı biyograflar tarafından Gazalî'ye atfedilmiştir. Fakat öyle görünüyor ki büyük fikir adamının devri hükümdarlarına dinî, ahlâkî, siyasî fikirleri telkin edişi Osmanlı devrinin birçok müellifleri tarafından taklit edilmişti ki bunlardan bazıları eserlerine adlarını koymamışlardır, işte bu nevi eserlerin Gazalî'ye atfedilmesi bu yüzden karışıklığa sebep olmuştur. Bu kitaplar ya "Nasihât-ül-Hükema" yahut "Siyasetname" adını almakta idi, bazan da "Nasayih-ül-vüzera ve'l-ümera" deniyordu. Bu isim-

deki Defterî Sarı Mehmet Paşa'nın eseri ile Lûtfî Paşa'nın Asafnâme'si en tanınmışlarıdır.

Gazalî'nin oldukça ileri yaşta, kendini tasavvufa verdiği sırada, dinî ahlâk olmak üzere yazdığı eserler arasında "Minhac-ül-âbidin" mühim bir yer tutmaktadır. Bu kitap Mişkât-ül-envar ve Mizan-ül-amal ile beraber kelâmcıların (mütekellimîn) yolunu bitmez tükenmez diyalektik (cedel) münakaşalarından temizlemek ve müellifin İhya adlı büyük eserinde ve felsefî hal tercümesi olan Munkiz'de göstermiş olduğu gibi imanın kesinliğini araştırmaya yeniden başlamak gayretini göstermektedir (İst. Üniv. Kütüp. No. 3824). Kitabın birinci kısmının başlangıcında mütercimnin adı müstensih tarafından şu tarzda zikredilmektedir: "Minhac-ül-âbidin'i arapçadan türkî diline tercüme etmiş olan İlyas b. Abdullah-ün-Nihaî hazretleridir. Başka bir yerde nüshanın Seyyid Mehmet Emin b. Salih'e ait olduğu zikrediliyor. Metin içerisinde tercüme hakkında şöyle deniyor: "İlyas b. Abdullah-ün-Nihaî bu kitabı müşkin nikabı eracif-i bid'attan müberra gördüyse hatırına hutur eyledi ki lisanı arabîde kâsır olan aşık-ı sadıklara arz eyleye". Kitabın sonunda, nüshanın Modurnulu Recep tarafından hicrî 1017 senesinde (1608) kopya edilmiş olduğu yazılıyor. Müstensihin mükemmel bir sülüs hattı vardır ki bunun Sahip Molla kitapları arasındaki Kimya nüshasını (Üniv. Kütüp. No. 1459) yazanın aynı olduğu tahmin edilebiliyor.

Abdullah Nihaî'nin oğlu İlyas İstanbullu olup Rüstem Paşa medresesinde müderris idi ve hicrî 925 senesinde (1519) Mekke'de vefat etmişti. Tasavvufî şiirlerle tanınmıştı. Bu tercümenin IX. yüzyılın (hicrî) ilk senelerinde vücade gelmiş olduğu söylenebilir. Biyografi kitaplarında bu zatın adı Nihanî diye geçmekte olduğu için burada bahsettiğimiz tercüme sahibinin ondan başka kimse olmadığını söyleyebiliriz (İsmail Bağdadî, Hediyyet-ül-Arifin, 1951, s. 226).

İstanbul Belediye kütüphanesinde Minhac-ül-Abidin'in Abdullah Hasib-ül-Farukî tarafından yapılmış başka bir tercümesinin yazma nüshası bulunuyor. Bu tercüme, sonradan göreceğimiz gibi, İstanbul'da neşredilmiştir (Belediye Kütüphanesi, No. 2658).

Gazalî'nin Emanet-Allah adını taşıyan küçük bir risalesi türkçeye Tokatlı Mehmet Emin tarafından tercüme edilmiştir (İst. Üniv. Kütüp. No. 6448). Kitabın başında mütercimnin adı şu şekilde zikrediliyor: "İmam Gazalî'nin Emanet-Allah risalesinin tercümesidir ki Tokatî Hoca Mehmet Emin'indir". Bundan sonraki cümlede mütercim bu işe nasıl giriştiğini şöyle anlatıyor: "Derviş Mehmet Emin Tokatî bendeleri, emin i hızane-i tercüme-i Emanet-Allah olmak hizmetinde ba'del-istişare vel-istihare kitabet olunup fi eman-Allah sadedilanı ehli tevhid karındaşlarımıza Emenat-Allah kılınalar". Daha sonra asıl maksada girerek Gazalî'nin tasavvuf hakkındaki görüşünü anlatıyor. Burada filozof ve kelâmcı Gazalî'nin yerini sufiliğe meyleden Gazalî'nin almış olduğunu görüyoruz. Kitabın sonunda tercüme tarihi olarak hicrî 1156 Safer ayını (1744), tercüme yeri olarak İstanbul'da "makam-üs-seyyid-ül-Buharî"yi ve mütercimnin tekrar adı olarak Mehmet Emin-ün-Nakşibendî'yi buluyoruz.

Tokatlı Şeyh Mehmet Emin, Nakşibendî tarikatine ait birçok seyr ü sülûk kitaplarının müellifidir. Ayrıca birçok da tasavvufî şiirler, nefesler yazmış ve tekke ilâhileri bestelemiştir. Güzel hattı vardır. Babası aslen Diyarbakırlı ise de kendisi Tokat'da doğmuştu. Mekke'de haçda bulunduğu sırada Nakşibendî tarikatine intisab etmiş. Hayatını İstanbul'da bu tarikatın şeyhi olarak geçirmiştir (İbrahim Alâeddin, Meşhur Adamlar, İstanbul, 1933-35, s. 400).

İmam Gazalî'nin Risale-i Ledüniyye'sinin tercümesi de, hacminin küçüklüğüne rağmen iç gözü ile dış gözü veya iç gözü yerine kalb gözü arasında yaptığı esaslı ayırma bakımından son derece dikkate değer bir eserdir. Bu ayırış Pascal'ın kalb mantığı veya ince görüş (esprit de finesse) ile geometri görüşü (esprit géométrique) arasındaki ayırışına tekabül etmektedir. Gazalî bundan Mişkât-ül-envar, Faysal-üt-tefrika v.s. başka risalelerinde de bahsetmektedir. Fakat bu konuyu bilhassa etraflı olarak, kendi temelli eseri olan İhyaü Ulûm-id-din'in "Acaib-ül-kalb" başlığını taşıyan beşinci kitabında bahsetmektedir. Risale-i ledüniyye türkçeye padişahın hekimbaşısı Gevrek zade Hafız Hasan Efendi tarafından tercüme edilmiştir. Tercümenin ilk sahifesinde bu zatın adı "ser etibbayı esbak Gevrekzade Hasan Efendi" diye geçmektedir. Mütercim maksadından şu tarzda bahsediyor: "Fakir-i pür taksir ehli kulûbun hakipâyî Gevrekzade Hafız Hasan diledim ki risale-i şerife-i merkumu lehce-i türkiye tercüme eyleyüp..." Müstensih de kendi adını zikretmeden bu nüshayı mütercimin müsveddelerinden 1211 hicrî senesinde kopya ettiğini Fatiha kısmında söylüyor (1796).

Gevrekzade Hafız Hasan Efendi İstanbullu Abdullah Efendi adında âlim bir hekimin oğlu olup 1186 hicrî senesindeki Rus seferinde ordunun başhekimî bulunuyordu (1769). Başkente döndükten sonra önce padişahın hususî doktoru olmuş, sonra 1200 hicrîde (1786) saray baş hekimliğine tayin edilmiştir. İstanbul'da 1216 da (1801) vefat etmiştir. İslâm tıbbına dair birçok eserleri vardır, ayrıca -rivayete göre- Ebu Bekir Zekerriya Razi'nin El-Mansuriyye'sini özet halinde tercüme etmiştir. Gazalî'den yapmış olduğu bu tercüme, eserleri arasında bir istisna teşkil etmektedir (İst. Üniv. Kütüp. No. 1859).

Usul-i-aşere (On temel) adındaki Gazalî'nin küçük risalesinin tercümesi ilk ve son sahifeleri kopmuş olan çok yıpranmış eski bir nüshadır (İst. Üniv. Kütüp. No. 3507). Mütercimin adı ve tercüme tarihine ait hiçbir kayıt bulunmamakla beraber yazısı ve kâğıdının eskiliğinden, dilin ifadesinden X. hicrî asıra kadar inen bir eskiliği olduğu tahmin edilebilir. Bilinmiyen mütercim kitabın mevcut kısmının son sahifesinde şöyle diyor: "Hüccet-ül-İslâm itikad-ı İslâmın usulünü on asılda getirüp her aslında nice hakayık irad eylemiştir. Ve biz sabıka zikrettik ki bu risale bir mukaddeme iki makale ve yedi bab üzere kılınmıştır. Amma şimdensonra risalenin ahirine değin İmamın kelâmını getürmeziz. Ancak muhassal kelâmını beyan ederüz. Zira eger İmamın lâfzı tahrir olunup sonra tercüme olunursa risale kitab olur ve kebir-ül-hacm olmak lâzım gelür".

Miftah-ül-Hidaye'nin tercümesi de İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi yazmaları arasında bulunmaktadır (Üniv. Kütüp. No .3273). Bu da o Mecmua içerisindeki bir risaledir ve Gazalî'nin Fıkha dair bir küçük kitabının manzum tercümesidir. Gazalî bu eserini meşhur Hidaye'nin kolay anlaşılması için anahtar mahiyetinde yazmıştır. Temiz ve kuvvetli nazmı olan mütercim eserin hiçbir yerinde adını zikretmiyor. İhtimal Tezkere-i şuara'lar arasında ismi bulunabilir.

Miftah-ül-Hidaye'den bazı beyitleri nakledelim:

*Meğer bir gün perişan hatırı gam
İhata eyleyüb tutmuştu muhkem
Dile tesir edüb asar-ı gurbet
Derunum yakmış idi nar-ı gurbet
Figamım işidib bir menba-ı cud
Dedi gam yeme hasıl oldu maksud
Muradatım nedir bildi mufassal
Kamusun eyledi anın muhassal*

*Mütunun birisini intihab et
Verüb tertib bir zıba kitab et
Kıl anı tercüme terkiib-i ruşen
Cihan bağında olsun taze gülşen
Salât ahvalini nazm ile cem'et
Bu âlem bezmi içre anı şem'et*

*Yanımda var idi metni Bidaye
Kim anın şerhine derler Hidaye
Sütunu ilmi fıkhn gerçi çoktur
Ann gibi veli bir dahi yoktur.
İki derya Kudurî birle Cami
Bu anların ikisin bile cami
Eğer çi suretâ ol muhtasardır
Veli mânide gayet mu'teberdir.*

Şimdi Gazalî'nin en esaslı iki eserinin tercümeleri kalıyor ki, bunlardan biri Meşşâî İslâm filozoflarını tenkide hasrettiği "Tehafut-ül-Felâsife", diğeri de en sistematik ve orijinal eseri olan "İhya ü Ulûm-id-din"idir.

Bu iki eser Türk fikir muhitince çok iyi tanılmakta idi. Medreselerde, bazı tekkelerde ve sarayda okunuyordu. Zira, daha çok eskiden Fatih Sultan Mehmet zamanı düşünürlerini İbn Rüşd tarafından Gazalî'nin Tehafüt'ü aleyhine yazılmış olan "Tehafüt-üt-Tehafüt"ü tenkide davet etmişti. Bunlardan iki zat, Hocazade ve Tusî magripli meşşâî filozofuna reddiyelerini birer kitap halinde telif ederek padişaha takdim etmişlerdi. Mükâfatı Hocazade'nin kitabı kazandı. Bu mesele ve münakaşanın madde madde tafsilâtı Mübahat Türker tarafından bir doktora tezi halinde incelenerek Tarih Kurumu Matbaasında neşredildi. Osmanlıların bu esere gösterdikleri büyük ilgiye rağmen tercümesi çok gecikti, çünkü bu oldukça zahmetli bir işti ve kimse bunu üzerine alamıyordu.

Ancak XIX. yüzyılın sonlarına doğru, Tanzimattan sonra, ilimleri türkçe okutan modern mekteplerin kurulması ve millî zihniyetin doğuşu modernleşmiş aydın çevresine İslâm Düşüncesinin şaheserlerini tanıtmak temayülünü uyandırmaya başladı. İhya'nın ilk tercüme denemesi XVII. yüzyıla (hicrî X. yüzyıl sonlarına) kadar çıkmaktadır. Bostanîzade Mehmet Tirevî Efendi İhya'yı tercüme etmeye başladı, fakat bitiremedi. Mehmet Efendi Kadıasker Bostan Mustafa Efendi'nin oğlu olup hicrî 942 senesinde (1535) İstanbul'da doğmuştu. Müderrislik ve daha sonra 984 (1576)ya kadar kadılık yaptı, 1001 hicrî senesinde şeyh-ül-islâm oldu ve 1006 da öldü (Süreyya, Sicillî Osmanî, c. I, s. 350). Bursalı Tahîr Bey'e göre İhya'yı tercüme etmiş ve Mültekâ'yı şerhetmiştir (Osmanlı Müellifleri, c. I, s. 256). Maalesef, bu mütercime ait bir tercümeyle rastlamadık.

Asıl başarılı teşebbüs ancak geçen yüzyılın sonlarında gerçekleşebildi. Mütercim İstanbul Hukuk Fakültesi profesörlerinden merhum Ebu'l-ulâ Bey'in babası ve Ağazade diye tanılan Mardinli Yusuf Sıdkı Efendi'dir. Tam ismini dokuz ciltten mürekkep büyük tercümesinin sonunda şu şekilde veriyor: "Es-seyyid Yusuf Sıdkı bin Seyyid Ömer Şevki bin Abid-ül-hafi-ül-Hüseynî el-ma'ruf bi'İbn Agazade-el-Mardinî-el mevlâ hilâfeti bi medineti İskenderiyye-er-Rumiyye, yani İşkodra vilâyeti merkezinin naibi". Tercüme hicrî 1297 senesi Receb ayında (1879) tamamlanmış ve Sultan

II. Abdülhamid'e, neşredilmesi ricasile ithaf edilmişti. Eser neşredilememiş olup mütercim el yazısıyla tek yazma nüshası İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Yıldız yazmaları arasında bulunmaktadır (İst. Üniv. No. 5851-5859). Birinci cilt, zamanın bazı tanınmış zatlarının tercüme için yazdıkları takrizlerle başlıyor. Takrizler sırasile şunlardır: 1) Şeyh-ül-İslâmın takrizi, 2) Seyyid Fasih Efendi'nin takrizi, 3) Yemenli âlimlerden Ahmed ibn Hasen-el-Mücahid'in takrizi, 4) Yedinci kolordu beşinci alay müftisi İbrahim Hakkı Dımaşkı'nın takrizi.

Mütercim, cidden muazzam olan bu işi nasıl başardığını çok mütevazı bir ifade ile ve eski tercümelerde olduğu gibi edebî tasannu'un haşivlerine düşmeyen açık bir dil ile şöyle anlatıyor: "Kitablar, bablar ve fasıllarını dokuz cilde taksim ile bu tercüme şerhi tertib ve ismini cismine muvafık kılmak için "Mesir ü umum-il muvahhidin ilâ İhya i ulûm-id-din" diye vaz' ve tesmiye ettim. Gazalî'nin Şafîî mezhebinde olması dolayısıyla, ibadetlere ait hususları daima o mezhebe göre yazmış olduğunu, tercümenin neşredileceği memleket halkının umumiyetle hanefî olması dolayısıyla de bu farkların açıklanması lâzım geleceğini işaret eden mütercim, bu gibi noktalarda ilâveler yaptığını söylüyor. Dokuzuncu cildin sonunda Yusuf Sıdkı Efendi kendi hal tercümesini ve eserin hazırlanışını kırmızı mürekkeple arapça olarak yazıyor.

Mütercim bütün kitapta daima önce arapça metinden bir paragraf naklediyor ve bunu kırmızı mürekkeple yazdıktan sonra arkasından siyah mürekkeple tercümesini veriyor. Bu suretle metin ile tercümesini karşılaştırmak mümkün oluyor. Bazı yerlerde tercümenin metinden biraz daha uzun olması, mezhep farkına ait noktaları izah etmesinden ve bazı kelimeleri tafsilen tercüme etmesinden doğmaktadır. Bununla beraber, bu halile esere haşiyeli tercüme demek daha doğru olur.

İhya'nın başka bir türkçe özet halinde tercümesi Eyyüb Necati Perhiz tarafından yapılmış, 1938 de Konya'da basılmıştır (İhyayı Ulumun Türkçe Hülâsası, Konya 1938, iki cilt halinde, birincisi 292, ikincisi 122 sahife). Necati Perhiz tercümesini 1936 Mayısında aynı şehirde bitirdiğini söylüyor (28 Safer 1356 hicrî).

Üçüncü tercüme denemesi İkinci Meşrutiyet başlarının tanınmış mütercim ve yazarlarından Süleyman Tefvik-el-Hüseynî'ye aittir. Bu zat Victor Hugo, Alexandre Dumas, Michel Zevaco v.s.den birçok tercümeler yaptığı gibi İslâm Düşüncesine ait bazı eserleri de arapçadan nakletmiştir. İhya tercümesi bunlar arasındadır. Birinci cildi İstanbul'da 1326 hicrî (1910) da neşredilmiştir, fakat ondan sonraki kısımları çıkmamıştır. M. Tefvik 1940 a doğru vefat etmiş olduğundan başarılı tercüme vermesine mi bıraktığı, yoksa teşebbüsünün yarıda mı kalmış olduğunu bilmiyoruz.

Tehafüt-ül-Felasife, Osmanlı tarihinde birçok münakaşalara konu olmuş ve üzerinde durulmuş olmasına rağmen türkçeye tercüme edilmemişti. Bununla beraber, Erzurumlu İbrahim Hakkı dünyanın küreliğinden bahsederken Kâtip Çelebi'nin Cihannüma'sından çıkarılmış delilleri kullandı ve bu vesile ile bu konuya temas eden Tehafüt parçalarını tercüme etti. Bu parçalara, ihtimal, Gazalî'nin bu eserin türkçeye çevrilmiş ilk "extrait"leri gözü ile bakılabilir (Dr. Adnan Adıvar, Osmanlı Türklerinde İlim, s. 165).

Gazalî'nin Tehafüt'ü tam olarak Süleyman Hasbi Bey tarafından hicrî 1308 de (1892) Sultan II. Abdülhamid'in emrile tercüme edilmiş ve mütercim hattı ile olan tek yazma nüshası sultana takdim edilmiştir (İst. Ünvi. Kütüp. No. 4215, Yıldız kitapları). Mütercim, önsözünde bu işe hükümdarın emrile giriştiğini ve tercüme 1308 hicrî senesinde bitirdiğini söylüyor. Üslûbu hayli çetin ve bugünkü aydın zümre-

sinin anlaması bakımından hayli güçtür. Hasbi Süleyman Efendi aslen Drama sancağına bağlı olan Pravişte'lidir. Bir müddet hakimlik vazifesinde bulunduktan sonra saray kâtipliğine intisap etmiş ve orada baş kâtipliğe kadar yükselmişti. Neşredilmiş ve edilmemiş birçok eserleri vardır. Bursalı Tahir Bey'in izahatına göre Gazalî'nin Tehafüt'ü daha önce Gelenbevî Ahmet Tefvik Efendi tarafından ele alınmış, fakat yarım bırakılmış, ikinci defa Süleyman Hasbi Bey'in teşebbüsü başarı ile sona ermiştir. Ancak, bu zat Gelenbevî A. Tefvik'in teşebbüsünden hiç bahsetmediği gibi, onun tercümesinin bir nüshasına da hiçbir yerde rastlamadık. Süleyman Hasbi 1327 hicri de (1911) ölmüştür. Bu zatın ayrıca Abdül-gani Nablusî'den, Abdül-kadir Geylânî'den tasavvufa dair mühim tercümeleri vardır. "İslâm milletinin saadeti için Birleşme" adını taşıyan (Risale-ül-ittihadiye li Saadet-il-millet-il-islâmiyye) neşredilmemiş bir risalesi daha vardır (İst. Üniv. Kütüp. No. 4397, yazılışı : 1290). (Bursalı Tahir, Osmanlı Müellifleri, c. I.).

Gazalî'nin El-Munkiz'inin, bu makalenin ilk sahifelerinde zikrettiğimiz tercümelerine birini daha katacağız. Bu da İsmail Saib Kitapları arasında bulunan bir tercümedir (Dil-Tarih ve Coğrafya Kütüp. Ankara, No. 11/3254). Bu tercüme oldukça dikkatli yapılmış olup Zeyrekzade Mehmet Efendi'ye aittir. Tercüme tarihi yazma nüshada mevcut olmadığı için, bu Zeyrekzade'nin kim olduğunu ve tercümesini hangi senelerde vücuda getirdiğini kestirmek biraz güçtür. Mevlânâ Mehmet Zeyrek adında bir zat vakaa Fatih Sultan Mehmet zamanında yaşamıştır, fakat onun eserleri arasında böyle bir kitaba rastlamıyoruz. Bundan başka, bu tarihte Gazalî'nin eserlerinden tercümele yapıldığına dair de hiçbir bilgimiz yoktur (Mecdi Efendi, Zeyl-i Tercüme-i Şakaik, s. 142; İsmail Belig i Bursavî, Güldeste-i Riyazi İrfan, s. 270). Fakat, başka bir Zeyrekzade Mehmet XVI. yüzyılda yaşamış olup, III. Murad zamanında yazılmış Tarih-i Zeyrek'in sahibidir (1576). (Gustave Flügel, Arabischen, Persischen und Türkischen Handschriften, Zweiter Band, Wien, 1865, s. 236: burada bu zatın kitabı Tarihi Kıbrıs diye de geçiyor). İhtimal ki bu zat Gazalî'nin bu kitabının mütercimidir; çünkü bu seneler zarfında büyük İslâm kelâmcısından birçok tercümele yapılmıştı.

Yazmalara ait bu kısmı bitirmeden önce, şunu da hatırlatmalıyız ki Gazalî'ye atfedilen fakat hakikette ona ait olmıyan birçok tercümele ya filozofun popüler bazı kitaplarının taklitleridir, yahut da müellif veya mütercimi bilinmiyen (apocryphe) eserlerdir. Bunlar arasında Dürr-ül-Meknun, Risale Künuz-el-Esrar v.s. gibi risalelerin adlarını zikredebiliriz. Fakat bu taklitler veya yanlış isnatlar makalemizin şumulünü aşmaktadır.

Gazalî'nin türkçe tercümelelerinden matbu olanlarına gelince, geçen asrın son dörtte birinden beri sayıları gittikçe artmış olan ve çoğu filozofun ikinci derecede eserleri ve ricsalelerine inhisar eden bu yayınların burada yalnızca bir listesini vermekle yetineceğiz.

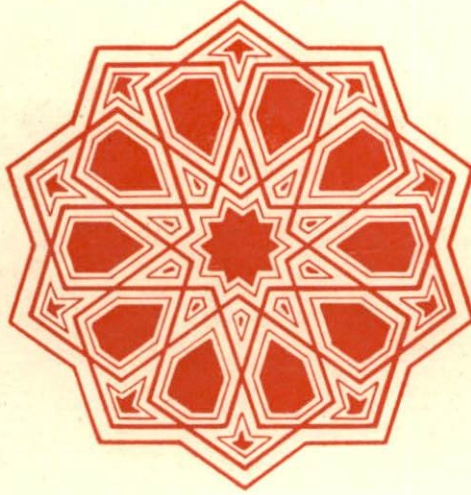
- 1 - Esbab-el-İnaye fi tercemeti Bidayet-in-nihaye, Eyyüb Sabri Paşa tarafından tercüme edilmiş ve İstanbul'da neşredilmiştir, neşir tarihi yoktur. Yukarıda bu eserin manzum bir yazması olduğunu da görmüştük.
- 2 - Eyyüha'l-Veled tercümesi, Süleyman bin Cera tarafından yapılmış İstanbul'da litografya ile basılmıştır. Tarihi yoktur.
Aynı eser ikinci tab'ı 1876 (1291)
Üçüncü tab'ı 1879 (1296)
Dördüncü tab'ı 1886 (1303)

- Beşinci tab'ı 1887 (1304)
 Altıncı tab'ı 1891 (1309)
- 3 - İksir-i Devlet adlı risalenin tercümesi, Nergisî tarafından yapılmıştır. İstanbul'da 1871 de neşredilmiştir (1288).
 Aynı eser, ikinci baskı, İstanbul 1868-69 (1285)
- 4 - Kimyayı Saadetin Unvanı Müslümanî kısmının tercümesi, mütercimi bilinmiyor, İstanbul, tarihi yok, litografya ile basılmıştır.
 İkinci baskı İstanbul, tarihi yok
 Üçüncü baskı İstanbul, 1844 (1260)
 Dördüncü baskı İstanbul, 1873-74 (1290)
 Beşinci baskı İstanbul, 1876 (1293)
 Altıncı baskı İstanbul, (1886-87(1304)
- 5 - Kimyayı Saadet tercümesi (Risaleler mecmuası içinde) hiçbir zaman bütün eser neşredilmemiştir. Daima Gazalî'nin bu addaki eserinin bir parçası özeti ile yetinilmektedir.
- 6 - Minhac-ül-Abidîn tercümesi, İstanbul 1863-64 (1280)
- 7 - Misbah-ün-Necah tercümesi Farukî Abdullah Hasib Efendi tarafından yapılmıştır. İstanbul, 1890-91 (1308)
- 8 - Mi'yar-i Hüsn-i ahlâk, İhya'nın bir kısmının tercümesidir. Hüseyin Tevfik Efendi tarafından yapılmıştır, İstanbul, 1887 (1305)
- 9 - El-Munkiz min-ad-Dalâl tercümesi, Zihni ve Said Efendiler tarafından yapılmıştır. İstanbul 1870-71 (1287).
 Aynı eserin ikinci baskısı, İstanbul 1872-73 (1289).

Bütün bu parçalı ve dağınık çalışmalara rağmen, itiraf etmek lâzımdır ki, Gazalî'nin eserlerinden pek çoğu henüz türkçeye tercüme edilmemiştir ve bu iş evvelce yapılmış olan tercümelerin tekrar gözden geçirilmesi ve gerekenlerin baştan yapılması bilhassa İhya ve Tehafüt tercümelerinin gözden geçirilerek, yaşayan türkçeye uygun bir hale getirildikten sonra neşri de dahil olduğu halde, çok büyük ve kolektif bir himmet beklemektedir.

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ TARAFINDAN
YILDA BİR ÇIKARILIR

1961

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ—ANKARA

1 9 6 2

Şihri Tolon Bağıcı

Yıl : 1961

Cilt : IX

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ TARAFINDAN
YILDA BİR ÇIKARILIR

1961

TÜRK TARİH KURUMU BASİMEVİ—ANKARA

1 9 6 2

İ Ç İ N D E K İ L E R

	<u>Sayfa</u> <u>No.</u>
Dr. Hüseyin ATAY - Dr. Yaşar KUTLUAY	: <i>Kur'an'ın Birinci Cüz'ünün Çevirisi</i> 1
Osman KESKİOĞLU	: <i>İslâm'da Tasvir ve Minyatürler</i> 11
Prof. Dr. Kâmiran BİRAND	: <i>İnsanlığın Sırrı</i> 25
Dr. İsmail CERRAHOĞLU	: <i>Tefsir ve Hadis Kitabetine Karşı Peygamber ve Sahabe'nin Durumu</i> 39
Dr. Talât KOÇYİĞİT	: <i>İslâm Hadisinde İsnad ve Hadis Ravilerinin Cerhi</i> 47
Ord. Prof. Hilmi Ziya ÜLKEN	: <i>Gazalî'nin Bazı Eserlerinin Türkçeye Tercümeleri</i> 59
Ord. Prof. Hilmi Ziya ÜLKEN	: <i>Les Traductions En Turc de Certains Livres d'Al-Gazali</i> 70
Dr. Bahriye ÜÇOK	: <i>Kırman'da Müslüman Kutluk Devleti'nde İki Kadın Hükümdar</i> 81
Doçent Dr. Cavit SUNAR	: <i>Evrincilik ve Bergson</i> 99
Doç. Dr. Hüseyin YURDAYDIN	: <i>Türkiye'nin Dinî Tarihine Umum Bir Bakış</i> .. 109
Dr. İbrahim Ağâh ÇUBUKÇU	: <i>Gazzalî ve Siyaset</i> 121
Neda ARMANER	: <i>Hadislere Göre Kadının Sosyal Durumuna Umumî Bir Bakış</i> 131
Prof. Dr. Neşet ÇAĞATAY	: <i>The Outline of Islamism And Turkish Reformations</i> 141
Prof. Dr. Neşet ÇAĞATAY	: <i>Les Grandes Lignes De L'Islamisme et Des Réformes Turques</i> 147
Dr. Hikmet TANYU	: <i>Ankara'da Adakla İlgili Sözler ve Adaklar</i> .. 153
İsmail ÜNAL	: <i>Çin Porselenlerine Ait Kaynaklar</i> 189
Prof. Etienne GILSON	: <i>Şark Filozofları, Çeviren: Dr. İbrahim Ağâh Çubukçu</i> 197
Dr. Ali Abdu'l-Wahid WAFİ	: <i>İslâmiyete Göre Kölelik, Çeviren: Kemal Işık</i> 207
Prof. Hamidullah Muhammed	: <i>El-İlâf veya İslâmdan Önce Mekke'nin İktisadi-Diplomatik Münasebetleri, Çeviren: İsmail Cerrahoğlu</i> 213
 <i>Kitap Tahlilleri</i>	
Ord. Prof. Hilmi Ziya ÜLKEN	: <i>La Société Industrielle et la Guerre, Plon 1959-Raymond Aron</i> 223
Ord. Prof. Hilmi Ziya ÜLKEN	: <i>Lucien Goldmann, Recherches Dialectiques, NRF, 1959, édit. Gallimard</i> 224
Ord. Prof. Hilmi Ziya ÜLKEN	: <i>Robert King Merton, Eléments de Méthode Sociologique, Trad. de l'Américain par H. Mendros, édit, plon 1953</i> 225
Ord. Prof. Hilmi Ziya ÜLKEN	: <i>Ord. Profesör Mükrimin Halil Yinanç</i> 227

LES TRADUCTIONS EN TURC DE CERTAINS LIVRES D'AL-GHAZALI

HİLMİ ZİYA ÜLKEN

Le grand penseur du 11e siècle Imam Ghazali dont sa vie et son oeuvre ont été mêlés, dans une grande mesure, à la vie politique des Seltchoukites, est considéré depuis l'aurore de l'histoire des Turcs occidentaux comme un maître inégal. Ses correspondances avec les princes seltchoukites, son conseil aux souverains écrit au nom de Sultan Mehmet fils de Melikchah étaient suivis plus tard par une série de livres intitulés *Ahlâk* ou *Siyasetnamé* dans lesquels les auteurs avaient comme modèle unique la morale d'al-Ghazali.

Mais surtout, depuis le 15e siècle une grande part des oeuvres du grand penseur a été traduite et commentée en turc.

Le livre le plus connu est l'autobiographie spirituelle du philosophe, *al-Munkiz min-ad-Dhalâl* (Le préservatif de la Corruption) expose le doute gazalien conduisant à la certitude de la croyance par l'évidence du coeur, le livre qui le met à la hauteur des grands penseurs tels que Augustin, Pascal et Descartes, est traduit d'abord au 16e siècle (ou bien supposé ainsi, car la date exacte de la traduction n'existe pas; nous avons seulement la copie de la traduction, sans date). Le copiste déclare qu'il l'a terminé le chaban de 1089 de l'hégire (1678 Août) dont le nom est écrit à la fin du texte: Moustafa al-Maqsoudî. Son style est clair et bien compréhensible. "Mon intention dit le traducteur est de savoir la vérité de toute chose. Alors il faut connaître quelle est la connaissance et de comprendre sa vérité. J'ai compris que la connaissance est celle qui sera donnée immédiatement par une voie dans laquelle nous n'aurons aucun doute" (Bibl. de l'Univ. d'Istanbul, Halis effendi, No. 3662). Un exemplaire qui se trouve dans la bibliothèque de l'université d'Istanbul est copié par Derviche Ibrahim al-Guiridî, connu par Samih, en l'an 1185 de l'hégire (1771). Celui-ci est une autre copie de la traduction précédente (Bibl. de l'Univ. No. 2229). Parmi les livres de Ismail Saib (Bibl. de la Faculté d'Histoire et de Géographie, Ankara, No. 11/3254) nous trouvons un autre manuscrit de la traduction d'al-Munkiz, Il paraît que le texte turc de ce livre très intéressant était assez bien répandu en Turquie vers la moitié du 11e siècle de l'hégire (18e siècle).

Ce livre est traduit pour la seconde et vraisemblablement pour la troisième fois par Hodja Zihni effendi en collaboration avec son ami Said effendi et imprimé deux fois à Istanbul¹. Hodja M. Zihni effendi était le fils d'un sous-préfet M. Rechad, né à Istanbul, enseigna la littérature arabe, le fiqh (la jurisprudence) et la théologie au lycée Galatasaray et à l'École des Sciences Politiques (Mülkiyé), il était initié à l'Ordre halvétide mort en 1329 de l'hégire (1911). Dans la préface de sa traduction de préservatif de la Corruption, les traducteurs ne citent pas les traductions précédentes et ne font aucune allusion sur celles-ci; cependant, il nous faut dire que la première traduction que nous avons parlé ci-dessus est plus claire et plus compréhensible au point de vue du turc usuel.

¹ Nous en parlerons à la fin de cette communications.

La dernière traduction d'al-Munkiz est faite par M. Hilmi Güngör, lequel paraît ignorer les précédentes, si l'on croit à la préface qu'il a ajoutée à sa traduction (H. Güngör, *El-Munkiz min-ad-Dalal*, 1948, Maarif Vekâleti Klâsikleri). Seulement, il parle d'une certaine traduction de Moustafa Rahmi Balaban, parue dans son livre "Hakikat Yolları, I" (R. Balaban, *Gayret Kitabevi*, İstanbul 1947, s. 16). Selon Güngör, celle-ci n'est pas conforme au texte arabe et semble être traduite d'une langue occidentale, de second main. M. Rahmi Balaban rassemble dans ce volume la traduction abrégée de *Kimya-üs-saade* de Ghazali et une autre des *Inspirations (Varidat)* de Bedreddin Simavî. Balaban est né en 1888 dans un village de même nom près de Bergama, a étudié à l'Institut de J. J. Rousseau à Genève. Il était le président de la commission des publications et des traductions du Ministère de l'Instruction Publique et a dirigé une série de traductions, il est mort en 1952.

Un des livres les plus connus de Ghazali en Turquie est le *Kimya-al-sâda* (La Chimie du Bonheur). Celui-ci est traduit et imprimé plusieurs fois, mais la plupart sont des petits livres contenant exclusivement un chapitre de ce livre volumineux. Un manuscrit sur la connaissance de soi tiré de *Kimya* (Bibl. de l'Univ. Sahib Molla, No. 1459) n'indique pas le nom du traducteur, mais copié plusieurs fois (Univ. No. 6302). La première et la seconde partie de la traduction de *Kimya* qui est presque un résumé de *Ihya* est faite par les soins de Mehmet b. Moustafa el-Vânî, en 998 de l'hégire (1598). Le traducteur est très connu par son Dictionnaire *Vankoulou*. Le copiste de la traduction est Djafer b. Abdullah de la Communauté des Sipahis (Possesseurs des fiefs en Anatolie). Le traducteur dans sa préface déclare qu'il l'a composé sous le règne de Soliman le Magnifique et a ajouté des notes pour commenter le texte. Il l'a donné le nom de *Tedbir-i-Iksir* (Le régime d'Elixir). La traduction contient seulement quatre chapitres de *Kimya* sous les titres de *Unvan*: les vérités 1) de l'homme, 2) de Dieu, 3) du Monde, 4) de l'au-delà. Le traducteur est né à Médine et mort en 1000 à Istanbul (1591), il est l'auteur de plusieurs livres sur le droit divin (Ismail Pacha al-Baghdadî, *Hedyyet-al-Ârifin*, vol. II, 1955, p. 260). Le chapitre de ce livre appartenant au mysticisme est publié plus tard à Istanbul (Bursalı Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, vol. II, p. 48).

Une autre traduction de *Kimya* faite en 1065 (1654) par Halil b. Ibrahim porte le nom de *Unvan-ı-Müslümanî* (Mais Halil paraît être le copiste, mais non pas le traducteur). Une troisième traduction de *Kimya* est faite sous le règne de Sultan Ismail Kızılâhmetli, un souverain féodal à Kastamoni. Il paraît que le traducteur inconnu travaillé sur l'ordre de ce roi. Le manuscrit que nous possédons à la Bibliothèque de l'université d'Istanbul est copié par Mevlâ Ali, le secrétaire du Régistre de Damas (Ali Kâtib-al-defter-al-Şam) en 968 de l'hégire (1561). Sultan Ismail régnait entre 847-864 de l'hégire (1443-1459), il appartenait à la dynastie des Isfendiyaroğlu, marié avec la fille de Murad II, et plus tard détroné par Mehmet le Conquérant (*Hedyyet-al-Ârifin*, vol. I, p. 216; *Tarih-i Osmanî Mecmuaları*, No. 6, p. 391; *İslam Ansiklopedisi*, en turc, part. I, p. 1074; Ş. Sami, *Kamus-ül-a'lâm*, vol. 2, p. 913). La première traduction du Coran en turc, sous le titre *Djavâhir-al-asdâf* a été accompli et dédié au nom de Bayezit bey, le grand père de ce roi féodal (Bibl. de l'Univ. Istanbul, No. 6320). Le nom de sultan est cité avec sa filiation généalogique suivi par des louanges respectueuses: Al-sultan ibn al sultan Ismail b. Ibrahim b. Isfendiyar b. Bayezit Adil Han que Dieu garde ses drapeaux sur l'horizon du bonheur et de gloire.

Une autre traduction de Kimya dont le traducteur est inconnu prend place dans un recueil des opuscules et ne se compose qu'une petite partie de ce livre, intitulée "Unvani-musulmani" (Les titres de l'Islam) et porte le même nom. Elle est copiée par Ahmed-al-Ârifî en 1196 de l'hégire (1781) (Bibl. de l'Univ. No. 2288), A la Bibliothèque de suleymaniyé nous avons un autre manuscrit de Kimya-al-saâda (No. 270), mais il n'a pas une particularité digne d'être mentionnée. Dans la Bibliothèque de Bayezit un autre manuscrit de la traduction de Kimya (No. 3830) révèle les mêmes caractères.

Un manuscrit de Kimya de la Bibliothèque de l'Université d'Istanbul est traduit par Husameddin b. Ali (No. 5073). Il paraît que ce livre de Ghazali avait intéressé le plus la vie intellectuelle de la Turquie entre le 16ème et le 18ème siècle de l'ère chrétienne, et on a fait plusieurs traductions complètes, en extraits ou en résumés. La plupart de ces manuscrits ci-dessus mentionnés sont des extraits du chapitre Les titres de l'Islam, commençant toujours par la connaissance de soi. Cependant, deux manuscrits seulement sont plus volumineux que les autres et comprennent deux parties essentielles du texte: le premier en 832 pages se trouve dans le No. 6302, le second en 546 pages, dans le No. 1320.

Un autre manuscrit d'un extrait de Kimya est traduit par le poète Nergissî, sous le titre de Iksir-i-Saadet (Elixir du Bonheur) (Bibl. de l'Univ. No. 3308). Le poète commence par le louange en vers de Adil Husseyin effendi, au nom duquel il avait fait cette traduction et déclare que le livre comprend seulement le chapitre sur les règles de la pratique religieuse, il ajoute que Ghazali étant un adepte de la doctrine chafite, était obligé de donner des éclaircissements suffisants pour les lecteurs hanéfites. Bien que la date de la traduction soit absent, le copiste Mehmet Zühdî b. Emin-al-fetva (jurisprudent) donne seulement la date de sa copie en 1250 de l'hégire (1834). Nergissî est un poète renommé du 17ème siècle, en même temps un des maîtres de la prose de la littérature turque. Quand son père Nergissî Ahmet était le jurisconsulte de Bosnie, il naquit dans cette ville. Etudia les sciences à Istanbul, devint professeur à un médréssé. Il fut le chroniqueur de Murat IV et voulut l'accompagner pendant son expédition de Révan, mais il mourut juste à la première station de l'armée à Gebzé (İbrahim Alaeddin, Türk Meşhurları, Ansiklopedi. Yedi Gün, p. 282; Bursalı Tahir, Osmanlı Müellifleri, vol. 2).

La traduction complète de Kimya, selon notre connaissance, se trouve dans la Bibliothèque de Kastamonî, peut-être celle qui est composée au nom des Sultan des Kızil Ahmetli. Malheureusement nous n'avons pas eu la possibilité d'étudier ce texte. Le livre comprend quatre volumes dans les numéros suivants de la Bibliothèque de cette province: vol. I, No. 2852; vol. II, No. 3266; vol. III, 2837; vol. IV, No. 3567.

La dernière traduction est faite par Mlle. Meliha Ambarcioğlu, le docent de la littérature persane à la Faculté des Lettres de l'Université d'Ankara, mais il n'est pas encore publiée.

Un des livres assez répandus de Ghazali est son opuscule intitulé O Enfant! (Eyyuha-l veled!) Ce livre contenant les conseils moraux, récemment traduit en français par M. Toufic Sabbagh -édit. Maisonneuve, Paris 1951, sous le titre O jeune homme! -était très connu par le public ottoman et traduit plusieurs fois en turc. Une traduction était faite d'abord par Mehmet Idebali Hodja qui se déclare le derviche de cheyh Nurettin zadé, connu par le nom Qapan kurt effendi. A la fin du livre, le traducteur

donne la date de son travail: 983 de l'hégire = 1675. Dans son préface le traducteur expose en arabe pourquoi il a entrepris ce travail. —Bibl. de l'Univ, d'Ist. No. 7189.

Une autre traduction de Eyyuha-l-veled faite, ou copiée vraisemblablement par Ali b. Chir-al Sinavî. Les dates de la traduction et de la copie n'existent pas. —Bibl. de l'Univ. No. 7186. La traduction est plus détaillée que le texte arabe et prend presque un aspect de commentaire. Un autre manuscrit copié par Ali-al Chukri à la date 1254 de l'hégire = 1838 est récent; cependant, le style nous donne la possibilité de le mettre à une date plus ancienne, peut-être au 10ème siècle de l'hégire, —Bibl. de l'Univ. No. 3896, en 274 pages.

La traduction faite par Lutfi b. Abd-al-Hayy. aussi, n'a pas la date de la traduction et de la copie, mais celui-ci donne assez d'éclaircissements sur son travail: il dit qu'il est un des fonctionnaires du Palais Impérial et a entrepris ce travail sur l'ordre du Sultan Mehmet III, fils du Selim II. Il ajoute qu'il a donné à sa composition le titre *Tenbih-al-âkilîn ve te'kid-al-gafilîn* (Le Réveil des raisonnables et la réiteration des ignorants); à la fin du livre il ajoute que c'est lui qui l'a traduit la première fois en turc. Mais le sujet du livre et l'exposé du traducteur montrent que ce texte n'appartient pas directement au Eyyuha-l veld, car il traite dans celui-ci les vertus de la science, de la foi de l'Islam, de l'unité de Dieu et de ses attributs anthropomorphiques, enfin les vertus de ceux qui savent la foi et de ceux qui l'ignorent.

Un autre traduction de O Enfant! faite par Ali effendi commence à chaque partie par la déclamation "Ey oğul!". Celle-ci nous paraît la traduction la plus claire du texte d'al-Ghazali. A la fin du livre Ali effendi cite la date de sa traduction avec le nom du poste qu'il occupait dans la bureaucratie ottomane: "Nous avons pu terminé ce travail le 14 Rebiul-evvel en 1065 de l'hégire = 22 Janvier Vandredi 1655 à Istanbul". Ali müderris à Saray-i Galata chez la maison de kethuda (Intendant). Nous n'avons pas pu trouvé la biographie de ce traducteur.

Enfin, la traduction de O Enfant! faite par le poète Moustafa Âlî effendi est celle qui est la plus instructive et artistique, bien qu'elle ait un style précieux et un peu enchevêtré. La traduction sans date porte le nom de *Tuhfet al-sulahâ*. Le cadeau aux hommes vertueux. —Bibl. de l'Univ. d'Ist. No. 2187. Moustafa Âlî est né à Gelibolou vers la moitié du 9ème siècle de l'hégire, il est initié d'abord à la carrière de professorat, mais plus tard il l'a changé en receveur général de Damas de Baghdad et d'Amasya, il est mort en 1008 (1599) à la même année que le poète célèbre Bakî. Il a une publication féconde sur la littérature et la poésie parmi laquelle la traduction de al-Ghazali forme une exception. (Şemsettin Samî, *Kamus-ül-a'lâm*, vol. 5; *Bursali Tahir*, vol. 3, p. 85-86).

Le livre très connu d'al-Ghazali sur le Conseil aux souverains était dédié d'abord à un empereur turc Mehmet fils de Melikchah. Plus tard les empereurs Ottomans aussi voulurent profiter de ces conseils et ont ordonné plusieurs fois sa traduction en turc. La première et la plus précieuse de celles-ci appartient à Qinali zadé Ali effendi, l'auteur de *Ahlâk-ı-Alâî* (Bibl. de l'Univ. d'Istanbul, No. 6949). Le traducteur expose le projet de son livre en ces termes: "Moi, l'humble serviteur de Dieu Alâî b. Muhibbî je réfléchissais toujours de traiter un abrégé du conseil aux souverains sur les principes et les branches de la croyance. Tout à l'heure j'ai eu la connaissance d'un opuscule traduit du persan en arabe par un homme vertueux de son temps avec un style merveilleux. L'original appartient à Imam Ghazali et

composé pour le sultan Mehmet fils de Melikchah. Bien que le texte arabe est de second main, il a le privilège d'être exact, car l'arabe est la langue la plus claire. Etant donné que la plupart des autorités politiques ne savent que le turc, j'ai décidé de traduire ce livre du persan et de l'arabe en turc, et j'ai ajouté à certains passages, aussi, des paroles substantielles des livres authentiques et valables. Le livre est copié par Moustafa fils de Vildan à Uluborlu en l'an de 1062 de l'hégire (1651) dont la date de la copie est écrit en ces termes: "Le livre est terminé par la grâce divine dans le village Uluborlu en 1062 du mois de Muharrem (Décembre 1651) par l'humble Mustafa fils de Vildan".

Qinali zadé Alaeddin Ali Tchelebi, un des penseurs très connus de l'Empire Ottoman, est né à Isparta. Son père Qinali Abd-al-Qadir Hamidî était le maître de Mehmet le Conquérant, mais plus tard disgracié par la fausse accusation de Mahmut pacha. Qinali zadé, débutant à sa carrière par le professorat au médréssé, était acquis le titre de Qadiasker (jurisconsulte) d'Anatolie et mort à Edirné en 979 de l'hégire (1571). Outre son oeuvre capitale *Ahlâk-ı-Alâî*, traité sous l'influence de *Ahlâk-ı-Nâsirî* de Nasîreddin Tusî et des oeuvres d'al-Ghazali, il avait une publication prodigieuse, parmi laquelle cette traduction prend place (Bursalı Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, le chapitre sur les savants et les soufis, p. 400).

Une autre traduction du Conseil aux souverains appartient à Mustakim zadé (Bibl. de l'Univ. d'Istanbul, No. 2970, les livres de Riza pacha) dans laquelle le traducteur parle de son projet en ces termes: "J'ai traduit le livre connu d'al-Ghazali par l'ordre du sultan Murat IV sous le nom de *Nasihât-al-mülûk* qui l'avait traduit lui-même de l'original persan en arabe et j'ai terminé le travail en 1156 de l'hégire (1743)". Mustakim zadé Suleyman Sa'deddin effendi est l'un des derniers poètes ottomans de l'ancien école, né en Istanbul, initié à l'ordre Naqchibendite, avancé jusqu'au degré de suppléant du Premier de l'Ordre (halifé) et mort en 1202 de l'hégire (1787). Il a traduit *Mektubat* (Les correspondances), le chef-d'oeuvre de l'Imam Rabbanî, il a publié le *Cadeau des calligraphes* (*Tuhfet-al-hattâtin*) et plusieurs livres sur les ordres religieux. Il était un talent bien doué dans les livres biographiques. La traduction du Conseil aux souverains, aussi, est un exemple merveilleux de son style dans la littérature religieuse. Un second essai dans la traduction du même livre, surtout après celui de Qinali zadé atteste la capacité de Mustakim zadé dans cette branche.

Un autre manuscrit du Conseil aux souverains est traduit en turc par le poète Vudjoudî. (Bibl. de l'Univ. d'Istanbul, No. 3235, les livres de Halis effendi). Dans la préface de la traduction écrit par le copiste nous lisons ces lignes: "Le premier traducteur de ce livre excellent est l'Imam Ghazali qui l'a fait lui même en arabe et plus tard un certain Vudjoudî l'a traduit en turc sous le titre de *Fevayih-al-sulouk ve Nasayih-al-mulouk* (Les Odeurs de l'initiation et les Conseils aux Souverains) la date de la traduction est 1065 (1654) et la date de la copie 1075 (1664) de l'hégire. Dans la première page le traducteur dit que" il a choisi le Conseil aux souverains d'al-Ghazali, contenant outre les conseils beaucoup de sagesses qui intéressent tous les hommes pour qu'ils ne soient pas dépourvus de ses bénéfices".

Vudjoudî Mehmet Effendi b. Abd-al-Aziz est un historien poète, un des élèves de Ebu-s-Suud effendi, cheyh-al-Islam. Il est né à Larendé et mort dans la même ville en 1021 de l'hégire (1612) ayant le poste de jurisconsulte. Il a traduit le *Miroir du Temps* (*Mir'at-üz-zaman*) de Sibî b. al-Djevzî, il a composé plusieurs poèmes épi-

ques sur les guerres de Özdemirolu et de Lala Mustafa Pacha. Plusieurs livres apocryphes intitulés Conseils aux souverains sont attribués plus tard par certains biographes à Ghazali: mais il paraît que l'exemple du grand penseur dans la matière de suggérer les idées religieuses, morales et politiques aux souverains de leur temps était imité par plusieurs auteurs de la période ottomane dont quelques uns cachent leurs noms, et cela était la cause de la confusion. Ces livres prenaient le titre ou bien le Conseil aux souverains, ou bien le Traité de politique (Siyasetnâmé) imitant surtout le livre de Nizam-ül-mülk, ou bien les conseils aux ministres et aux autorités politiques (Nasayih-ül-vüzera ve'l-ümera) dont le plus célèbre est Assafnamé de Lutfi pacha.

Un des livres d'al-Ghazali écrit à l'âge assez avancé, quand il se donna au mysticisme, la voie qui mène à la morale religieuse, était la Méthode des pratiquants (Minhadj-al-Âbidin). Ce livre avec la Lampe des Lumières (Michkat-al-anvar) et le Critère de l'Action (Mizan-l-'amel) tâchent de purifier le chemin des théologiens des discussions interminables de la dialectique et de recommencer à la recherche de la certitude de la foi comme l'auteur avait montré dans son Ihya et dans son Munkiz (Bibl. de l'Univ. d'Ist. No. 3824). Au commencement de la première partie du livre le nom du traducteur est noté par le copiste ainsi: "le traducteur de l'arabe en turc de Minhadj-al-Abidin est Monseigneur Ilyas bin Abdullah-al-Nihai" et dans les pages suivantes il parle des degrés et des valeurs spirituelles du traducteur. A la fin du texte le copiste donne son nom et la date de sa copie: "Par la grâce de Dieu et par son Secours bienveillant l'humble serviteur que je suis Redjeb de Modurnu, j'ai terminé la copie de ce livre en 1017 de l'hégire (1608)". Le copiste a une excellente calligraphie de sülüs qui nous semble la même de celle du manuscrit de Kimya (Sahib Molla, Bibl. d'Univ. No. 1459). (Le nom du possesseur du livre avant sa livraison à la Fondation Pieuse est El-Hadj M. Emin b. Salih). Après avoir consulté aux sources biographiques nous nous permettons de supposer que le nom du traducteur est Nihanî, mais non pas Nihai, Le dernier peut provenir de la faute du copiste.

Ilyas, fils de Abdullah-al-Nihanî, Istanbulien, était professeur au médréssé de Rustem Pacha et mort en 925 de l'hégire (1519) à la Mèque. Il était connu par ses poèmes mystiques. On peut présumer que cette traduction doit être faite, approximativement, dans la première décade du 10ème siècle de l'hégire (Ismail Baghdadi, Hediyet-al-Arifin, 1951, p. 226).

A la Bibliothèque de la Municipalité d'Istanbul nous avons un autre manuscrit de la traduction de Minhadj-al-Abidin, traduit par Abdullah Hasib-al-Farukî (Celui-ci est publié à Istanbul) (Bibl. de Munic. No. 2658).

Un petit opuscule d'al-Ghazali, intitulé Emanet-Allah (La Sûreté de Dieu) est traduit en turc par Tokath Mehmet Emin (Bibl. de l'Univ. d'Ist. No. 644). Au commencement du livre le nom du traducteur est cité en ces termes: "Ce livre est la traduction de Emanet-Allah d'al-Ghazali, faite par Tokatlı Hodja Mehmet Emin". Et par suite, celui-ci expose l'intention et la cause de sa traduction: "L'humble créature Derviche Mehmet Emin Tokatli, pour être surveillant du trésor de la Sûreté de Dieu, j'ai tâché de la traduire d'après les conseils des sages et l'interprétation des rêves véridiques pour être utile à nos confrères monothéistes qui sont dans la sûreté de Dieu. "Dans ce livre qui parle du degré ultime de l'âme humaine nous envisageons avec un Ghazali entièrement initié au soufisme, au lieu d'un Ghazali théologien et philosophe se donnant à la discussion et au scepticisme. A la fin du livre nous trouvons la date de la traduction 1156 de l'hégire au mois de Safer (1744), ainsi que le lieu

“Maqam-el-Seyyid-al-Bukharî à Istanbul et le traducteur Derviche Mehmet Emin al-Nakchibendi.

Cheyh Mehmet Emin de Tokat est l'auteur de plusieurs livres sur l'initiation de l'Ordre Nakchibendite, des poèmes mystiques, des compositions musicales (nefes) et des calligraphies. Bien que son père soit d'origine d'Amida (Diyarbakır), il est né à Tokat, il était initié à l'ordre nakchibendite pendant son pèlerinage à Mecque, il a passé sa vie à Istanbul en fonction de cheyh de l'ordre précité (Ibrahim Alaeddin Meşhur Adamlar, Istanbul 1933-35, p. 400).

La traduction de Risale-i-Ledünniyye (Opuscule Esotérique) de Ghazali, aussi, malgré son volume tout petit est très intéressant au point de vue de la distinction qu'il a fait entre l'oeil extérieur et l'oeil intérieur ou l'oeil du coeur qui correspond à la logique du coeur ou l'esprit de finesse de Pascal. Ghazali en parle dans d'autres opuscules tels que Michkat-al-anvar, Faysal-al-tafrîqa, etc. mais l'expose surtout en détail dans la cinquième partie de son oeuvre capitale Ihya ü Uluma-al-Din intitulé “Les merveilles du coeur” (Adjaib-al-qalb). Ce petit livre est traduit en turc par Gevrek zâde Hafiz Hassan Effendi, le médecin en chef du Sultan. Dans la première page de la traduction son nom est cité comme l'ex-médecin en chef du sultan et lui même parle du projet de son livre de la manière suivante: “Moi, l'humble créature de Dieu et le serviteur des gens du coeur Gevrek zâde Hafiz Hassan, j'ai décidé de traduire ce livre précieux à la langue turque”. Le copiste aussi cite son nom et la date de sa copie: “Ce manuscrit est écrit en utilisant les brouillons du traducteur le premier jour vers la fin de Djamaziul-evvel en l'an 1211 de l'hégire (1796)”.

Gevrek zâde Hafiz Hassan est le fils d'un médecin savant intanbulinien Abdullah efendi. Il était le médecin en chef de l'armée pendant l'expédition de Russie en 1185 de l'hégire (1769). Après son retour à la Capitale, il est nommé d'abord le médecin privé du sultan et puis en 1200 (1786) le médecin en chef impérial. Il est mort à Istanbul en 1216 (1801). Il a beaucoup de publications sur la médecine orientale et une traduction abrégé de Mansuriyye d'Abu Bakr Razî. La traduction d'al-Ghazali est une exception parmi ces publications relatives à la médecine et aux sciences naturelles (Bibl. de l'Univ. d'Ist. No. 1859).

La traduction des Dix Principes ou Fondements (Ussul i Aşara) (Bibl. de l'Univ. d'Ist. 3507, Halis effendi) est un manuscrit très abîmé dont l'écriture révèle une ancienneté qui va peut-être jusqu'au 10ème siècle de l'hégire. Malheureusement les premières pages sont perdues et nous n'avons aucune connaissance sur le nom du traducteur et la date de la copie. Cependant vers les dernières pages le traducteur inconnu parle en ces termes: “Nous avons déjà cité que cet opuscule est composé d'une introduction, de deux parties et de sept chapitres. Dés maintenant nous ne parlerons pas des idées de l'Imam jusqu'à la fin de l'opuscule; seulement nous donnerons un abrégé de sa pensée. Car, si nous avions mis le texte avec la traduction et le commentaire, le livre serait trop volumineux”.

La traduction du Clef de Hidayé (Miftah-al-Hidaya) est un petit livre de Ghazali écrit comme la clef au célèbre traité connu par le nom Hidaya sur le droit musulman (Bibl. de l'Univ. d'Ist. No. 3273, recueil des opuscules qui contient outre ce livre, plusieurs autres risala). La traduction de ce Fiqh-al-islami est en vers, le style impeccable, mais aride, versificaten qui est en même-temps traduction en vers ne cite en aucune part son nom. On peut le trouver peut-être dans les biographies des poètes turcs (Tezkere-i-Şuara).

Il nous reste maintenant deux livres d'al-Ghazali qui sont les plus essentiels sur la critique des philosophes et sur la Révification des Sciences, à savoir Tahafut-al-falâsifa et Ihya ü Ulum-ad-Din. Ceux-ci étaient bien connus par le public intellectuel turc, dans les médréssés, dans les ordres mystiques et dans les palais des souverains turcs. Car pour la première fois Mehmet le Conquérant avait invité les penseurs de son temps à discuter les critiques d'Ibn Rochd dirigées contre le Tehafut de Ghazali. Deux savants, Hodja zadé et Toussî avaient écrit des réfutations au philosophe péripatéticien mauresque, mais seulement Hodja zadé avait gagné la récompense (Ce problème et les détails de ces discussions est traité par Mlle. Mübahat Türker, dans sa thèse de doctorat soutenue à la Faculté des Lettres d'Ankara, publié par Tarih Kur.). Cependant la traduction de ces livres et surtout de l'Ihya était une affaire extrêmement dure et personne n'avait le courage de l'entreprendre.

Seulement vers la fin du 19ème siècle, après le Tanzimat, la fondation des écoles modernes enseignant les sciences en turc et la naissance de l'esprit national avaient provoqué la tendance de faire connaître au public intellectuel modernisé les chefs d'oeuvres de la Pensée de l'Islam.

Le premier essai de la traduction de Ihya remonte aux dernières années du 10ème siècle de l'hégire. Bostanî zadé Mehmet Tirevî effendi a commencé de traduire l'Ihya et il n'a pas pu terminer. Mehmet effendi Bostani zadé est le fils d'un des kadiasker Bostan Mustafa effendi, né en 942 de l'hégire (1535) Il était professeur au médréssé, le jurisconsulte d'Istanbul en 984 (1576), il fut le cheyh-ül-islam en 1001 et mort en 1006 de l'hégire (Sürreyya, Sicilli Osmanî, I, p. 350). Selon Bursalî il a traduit l'Ihya et a commenté le Mülteqâ (Osmanlı Müellifleri, vol. I, p. 256). Malheureusement, nous n'avons pas vu un manuscrit appartenant à cette traduction.

Mais la tentative bien réussie ne se réalise qu'à la fin du siècle passé. Le traducteur est Youssouf Sidqî de Mardine, connu par Agazadé. Il donne son nom complet à la fin de la traduction qui se compose de neuf volumes: "Es-seyyid Youssouf Sidqî b. Seyyid Ömer Chevqî b. Abid-al-hafî al-Husseynî, connu par Ibn Agazadé al-Mardinî, juge-lieutenant de la province de Scutari (Ichkodra) ou bien d'Alexandrie de Rome. La traduction est terminée au mois Redjeb en 1297 de l'hégire (1879) et dédiée au Sultan Abd-ül-Hamid II avec la prière de le publier. L'exemplaire unique du manuscrit se trouve parmi les manuscrits de Yıldız (Bibl. de l'Univ. d'Istanbul, No. 5851-5859). Le premier volume commence par les lettres d'éloge de plusieurs personnes renommées de son temps: 1) la lettre de cheyh-ül-islam, 2) la lettre de seyyid Fasih effendi, 3) la lettres de Ahmet b. Hassan al-Mudjahid, un des savants de Yemen, 4) Celle de Ibrahim Hakkî de Damas (Dımaşqî), le müfti de cinquième bataillon de septième corps d'armée.

Le traducteur expose comment il avait traité ce travail: "J'ai divisé l'oeuvre, dit-il en neuf parties principales et j'ai donné à ma traduction le titre du Passage de l'ensemble des monothéistes devant la Révification des Sciences Religieuses (Messir ü Umum al muvahhidin ilâ Ihya i Ulum ad Din). Selon Youssouf Sidqî, l'auteur de cette oeuvre étant un doctrinaire de l'école chafite, lui, comme traducteur pour le public hanéfite, avait dû ajouter des éclaircissements à la disposition de ce dernier et ces augmentations avec des notes avait agrandi le volume des livres. En outre, Youssouf Sidqî met toujours un paragraphe du texte arabe en encre rouge et écrit sa traduction et ses notes en encre noir. Et cela facilite la comparaison de deux textes en arabe et en turc, qui est en vogue aujourd'hui dans l'édition des classiques.

Un autre abrégé en turc de l'Ihya est faite par Eyyub Nedjati Perhiz, est imprimé en 1938 à Konya (Ihyayı Ulumun Türkçe Hülâsası, Konya 1938, en deux volumes, le premier en 292 p., le second en 122 p.) Nedjati Perhiz a terminé sa traduction en Mai 1936 (le 28 Safer 1356 de l'hégire).

Le troisième essai appartient à Suleyman Tevfik-al-Husseyî, un écrivain très connu aux débuts de la Seconde Constitution (Meşrutiyet) par ses traductions de Victor Hugo, d'Alexandre Dumas et de Michel Zevako, etc. Mais il a traduit aussi quelques livres de la Pensée islamique, parmi lesquels se trouve l'Ihya. Le premier volume est imprimé à Istanbul en 1326 (1910), mais les parties suivantes ne sont pas parues. M. Tevfik étant mort vers 1940 nous ne savons pas s'il les a laissés en oeuvre posthume ou il les a quittés inachevés.

Tehafut-al Felasifa, en dépit qu'il était le sujet de tant de discussions, n'était pas traduit en turc. Cependant, Ibrahim Hakkı Erzurumlu, en parlant de la sphéricité de la terre, utilisa des arguments tirés de Cihannüma de Kâtib Tchelébi (Hadji-Kalfa) et à cet occasion il a traduit des passages de Tehafut relatifs à ce sujet. Celui-ci peut-être considéré comme le premier essai d'extrait traduit de ce livre (A. Adnan Adivar, Osmanlı Türklerinde İlim, p. 165).

Tehafut (La Destruction des Philosophes) d'al-Ghazali est traduit complètement par Süleyman Hasbî bey en 1308 de l'hégire (1892) sur l'ordre d'Abd-ül-Hamid II, et le manuscrit unique est présenté au sultan. (Bibl. de l'Univ. d'Ist. No. 4213, les livres de Yıldız). Le traducteur, dans sa préface expose qu'il l'a pris en main sur le le décret impérial et qu'il a fini en l'an 1308. Son style est assez aride et un peu difficile pour le public intellectuel d'aujourd'hui. Hasbi Süleyman effendi est d'origine de Pravichté, une des sous préfectures de Drama. Après avoir fait quelques temps la fonction de juge, il est reçu au secrétariat impérial et fut nommé le secrétaire en chef du Palais ottoman. Il est mort en 1327 (1911). Il a fait des traductions de Nablussî, d'Abd-ül-Qadir Geylânî, etc. et il a écrit un petit livre sur "l'Union pour le bonheur de la Communauté Musulmane" (Risalat-ül-İttihadiyye li Saadet-il-Millet-il-İslâmiyye) en turc, non imprimé (Bibl. de l'Univ. d'Ist. No.).

Si l'on croit à Bursalı, le Tehafut de Ghazali était pris en main d'abord par Ahmet Tevfik Gelenbevî (le fils du célèbre logicien) qui l'avait laissé inachevé, mais la seconde tentative de Suleyman Hasbi est accomplie. Celui-ci ne cite ni le nom du premier ni celui d'une telle entreprise. Cependant plusieurs traducteurs contemporains ignorent leurs devanciers ou passent, peut-être, intentionnellement sous silence, et la note de Bursalı ne nous semble pas invraisemblable.

Nous parlerons d'une dernière traduction d'al-Munkiz de Ghazali que nous avons cité dans les premières pages de cet article. C'est celle qui se trouve dans la Bibliothèque de Ismail Saib (Bibl. de la Faculté des Lettres d'Ankara, No. II/3254) cette traduction apparemment très minutieuse appartient à Zeyrek zadé Mehmet effendi. La date de la traduction étant inexistant dans le manuscrit, il est un peu difficile de décider qui est ce Zeyrek zadé et à quelle date il a fait sa traduction. Un certain Mevlânâ Mehmet Zeyrek a vécu au temps du Mehmet le Conquérant, mais parmi ses publications nous ne rencontrons pas un tel livre. En outre, à cette date nous n'avons aucune connaissance sur les traductions d'al-Ghazali (Medjdî effendi, Zeyl-i Tercüme-i Şakaik, p. 142; İsmail Bellig Bursavî, Güldeste-i Riyazi İrfan, p. 270). Mais un autre Zeyrek zadé Mehmet a vécu au 16 ème siècle qui est l'auteur de Tarih-i Zeyrek au temps de Murat III (1574) (Gustave Flügel, Arabischen, Persischen und Turkischen

Handschriften, Zweiter band, Wien, 1865, p. 235; tarih-i Kıbrıs), probablement, il est le traducteur de ce livre d'al-Ghazali; car, durant ces années on avait fait beaucoup de traductions du grand théologien.

Avant de terminer cette partie consacrée aux manuscrits, nous devons rappeler que nous nous rencontrons pas mal d'opuscules attribués à Ghazali qui ne le sont pas en réalité, ils sont ou bien l'imitation de certains livres populaires du philosophe ou bien des livres apocryphes, parmi lesquels nous pouvons mentionner les noms de Dürr-al-Meknun, Risala Künuz-al-esrar, etc. Mais ces imitations et fausses attributions dépassent la portée de notre travail.

Quant aux livres imprimés des traductions de Ghazali, nous nous contenterons par vous donner une liste de ces publications.

- 1 - Esbab-al İnayé fi tercümet i Bidayet-ün-nihaye, traduit par Eyyub Sabri pacha, imp. à Istanbul sans date.
 une autre édition 1874 (1291) Trad. de Eyyuhâl-Veled. trad. p. Suleyman b. Cera. Ist. Sans Date lithographie.
 la troisième édition 1879 (1296)
 la quatrième édition 1886 (1303)
 la cinquième édition 1887 (1304)
 la sixième édition 1891-92 (1309).
- 2 - La traduction de Iksir-i Devlet, par Nerguissi, im. à Istanbul, 1871 (1288)
 une autre édition, Istanbul 1868-69 (1285).
- 3 - La traduction du Titre Musulman de Kimyayı Saadet, traducteur inconnu, Istanbul, sans date, lithographié
 une autre édition Istanbul, sans date
 troisième édition Istanbul, 1844 (1260)
 quatrième édition Istanbul, 1873-74 (1290)
 cinquième édition Istanbul, 1876 (1293)
 sixième édition Istanbul, 1886-87 (1304).
- 5 - Traduction de Kimyayı Saadet (recueil des opuscules) imp.
- 6 - Trad. de Minhadj al-Abidin, Istanbul, 1863-64 (1280).
- 7 - Trad. de Misbah al-Nedjah, trad. par Farukî Abdullah Hasib effendi, Istanbul, 1890-91 (1308).
- 8 - Trad. de Mi'yar-ül-hüsn i ahlâk, une partie de Ihya, traduit par Hüsseyin Tefvik effendi, Istanbul, 1887 (1305).
- 9 - El-Munkiz min ad-Dalâl, trad. par Zihni et Said, Istanbul, 1870-71 (1287)
 une autre édition, Istanbul, 1872-73 (1289).

Malgré tous ces travaux sporadiques dispersés, il faut avouer que la plupart des œuvres de Ghazali ne sont pas encore traduites en turc et ce travail attend une tâche collective et systématique avec les corrections et révisions de toutes les publications précédentes.